

Dilimizden diňe pars sözlerini aýyrsak nähili bolar?

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 26 январа, 2025

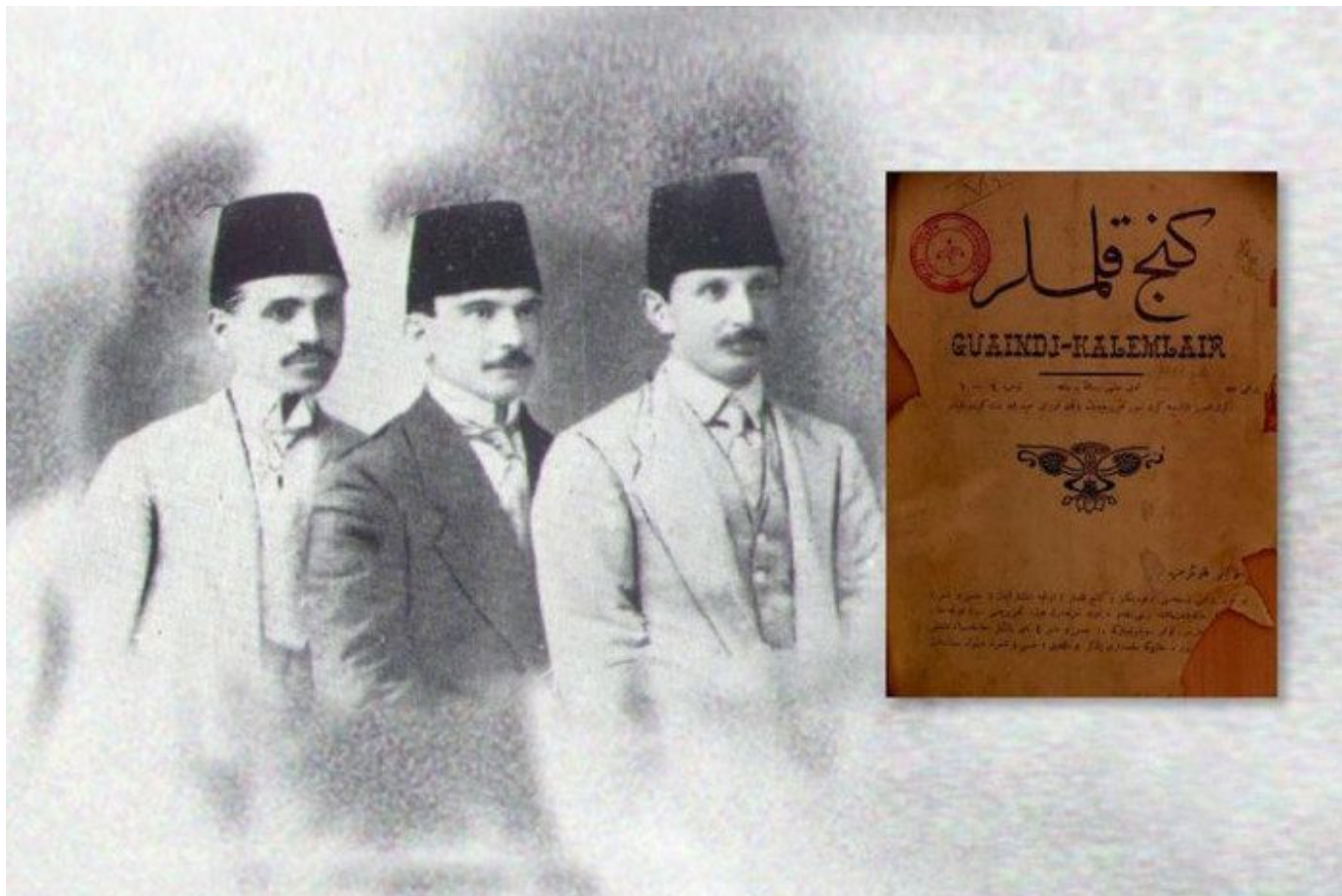
Dilimizden diňe pars sözlerini aýyrsak nähili bolar?

DILIMIZDEN DIÑE PARS SÖZLERINI AÝYRSAK NÄHILI BOLAR?

Entek respublikamyz yglan edilmezden öň dilimizde ýönekeýleşdirme hereketleri başlapdyr.

«Genç Kalemler» žurnalynyň redaksiýasy we oňa ýakyn durýanlar döwrüň «Ittihat we Terakki» jemgyýetiniň goldawyny alyp, dilde millileşdirme hereketini alyp barypdyr.

«Genç Kalemler»

Ziýa Gökalpyň çykaryp başlan «Genç Kalemler» («Ýaş ýazyjylar») žurnaly Omar Seýfetdiniň awtoryny görkezmän ýazan «Täze dil» («Yeni Lisan») makalasy bilen dildäki arap-pars sözlerini sypatlandyrmalar we baglaýjylar bilen arassalama meselesini gozgapdyr.

Wagtyň geçmegi bilen bu mesele edebiyat meýdanyna we syýasata hem aralaşýar.

Arap-pars dilleri türk medeniýetine asyrlar boýy täsirini ýetirip gelen esasy gepleşik dilleriniň biridir.

Bu iki diliň ýanynda türk dili fransuz, rum we başga-da birnäçe ýewropa dillerinden san-sajaksyz söz alypdyr.

Arap-pars dilleri bolsa, türklere dürli görnüşlerde täsirini ýetiripdir. Köp kişi ybadat dili arapça bolandygy üçin yslamlaşma prosesinde arap diliniň agalyk süren dil bolandygyny pikir edýär.

Ýogsam bolmasa, türkler yslamy has köp parslardan öwrenip kabul edipdir. Şonuň üçinem esasy dini adalgalar bolan pygamber, abdest (täret) ýaly ybadata degişli sözler

parslardan geçipdir.

Dil gurultayı

• **Arap dili nämüçin kyn?**

Arapça büklümlü dediğimiz bir dildir. Ýagny, sözüň gurluşyny üýtgedýän goşulma goşulanda sözüň düzümi üýtgeýär.

Ýogsam bolmasa, türkçede meselem «gel» sözüne goşulma goşulanda düzümini gorayar: «geliş», «gelip», «gelen» «geldi» bolup biler, ýöne düzümi käbir ýagdaýlarda bolaymasa üýtgemeyär.

Arap dilinde bolsa bir söz bilen tapawutlanýan manylary emele getirmek üçin düzüm üýtgeşmesi bilen bükülip bilner. Şeýle-de arap sözlerinde inçe sesleri bermegem türklere örän kyn düşýär.

Şunuň bilen baglanyşyklylykda parsça sözler, baglaýjylar we sypatlandyrmalar nukdaýnazarynda türkler üçin has aňsat we ulanmaga amatly bolupdyr. Şeýle-de pars diliniň çeper edebiyatda we gündelik durmuşda artýan ulanyşygy halkyň bu dilden ep-esli söz almagyny tizleşdiripdir.

San taýdan alanda seljukly we osmanly döwründe ýazylan eserlere üns bersek, arap sözleriniň sany pars sözlerinden köp

bolup biler, emma halk gepleşiginde ulanylyşyna we edebiyat meýdanyna aralaşyşyna seredenimizde, türkler has beter pars diliniň täsirinde bolupdyr diýip bileris.

Şuny-da aýratyn nygtamak gerek: beýik medeniýetler dillerine daşyndan bir sözi alany bilen ýok bolmaýar. Gaýtam tersine, başga dillerden geçýän sözleri özüne kybap görnüşde kabul edip alma ukyby öz dilini baýlaşdyrýan esasy faktorlaryň biridir.

Dilde millileşdirme hereketiniň başyny başlan «Genç Kalemler» žurnalynyň işgäri Omar Seýfetdiniň pikirçe, milli arassalama – bar bolan arap ýa-da pars sözlerini zyňyp, ýerine Orta Aziýa sähralarynda bireýýäm ölüp giden sözleri getirip, gepleşige sokmak bolmaly däldir.

Omar Seýfettin

Dilimizde ýaşayan we ýazyjy-şahyryň, zähmetkeşiň, talybyň işjeň ulanýan sözleriniň düýp gelip çykyşy nireden bolanda-da, ol barybir türk sözüdir. Söz diliň içinde ilki funksional, zyndan estetiki bolmaly we ahyrynda alynan söz diliň kadakanunlaryny bozmaly däl.

Şunuň bilen baglanyşyklylykda pars dilinden dilimize taryhy müddetde geçen we häzirem gündelik ulanýan dilimiziň aýrylmaz bölegi bolan sözleri aýranymyzda, türk dilini ýykgyňçylygyň erñegine äkideris. Geliň, şeýle sözleriň käbirine bilelikde

seredip geçeliň.

Ilkinji nobatda sözleri elipbiý tertibinde we iň gyzykly bolaýjaklaryny saýlap-seçip okyjylaryň dykgatyna ýetirýändigimi hem aýratyn nygtap geçesim gelýär.

A harpy

Abdest (täret), aheste, ahenk (äheň), amaç (maksat), armyt, arzuw, asaýyş (asudalyk), aşikâr (äşgär), aşiýan, ataş, awara (sergezdan, ykmanda), awaz (owaz), awize, aýin, azar (yza), azat...

B harpy

Bajak (injik, aýak), bahar, bahşiş (hudaýoly, sadaka), bagtyýar, bamýa, barut (däri, kükürt), bedawa (mugt), bil, beste, beýgir, bihuda, binamaz, biçäre...

J harpy

Jady, jam, jan, janawer, jendere, janhyraş, jöwher, jöwşen, jeň, jywa, jephana, jiger, jahan, juwan, jimri (husyt, gysganç), joşmak, jomart (sahy)...

Ç harpy

Çabuk (çalt, çakgan), çadyr, çakal (şagal), çamaşyr, çapraz, çäre, çarmyh (haç), çarşaf, çember, çeñnel, çeşme, çewik (polat), çyra, çift (jübüt), çile, çirkin (bedroý, betnyşan), çopan, çorba, çöp, çünki...

D harpy

Dag, dady, dert, derýa, derwüş, dessan, dil, dost, dolap, diwar, dürs, duşman...

E harpy

Ebru, efsana, eger, ežder (aždar), endam, endişe, enişte (köreken, giýew), eýwah (eýwaý), ezber...

F harpy

Ferah (ynjalyk), fystyk, fil (pil), finjan, firuze (pöwrize), ferýat (perýat), fersah (parsah) , figan (pygan), feriştah (perişde), ferda...

G harpy

Gäwür, gerçi (hakykatda), gerdan, gärdek, gezi, geweze, gözde, gül, gürbüz, göýä...

Ýumşak «g» bilen başlaýan sözler türkçede hem ýokdugy üçin onuň deňesinden sowlup geçýäris.

• H harpy

Hepde, hak, han, hana, handan, hassahana, havuç, hem, hemşire, hep, heniz, herkes, hergele, hiç, hoja, hoş, hünär...

I harpy

Injir, işkenje (gynama), işkembe, ibrik, igdiş...

K harpy

Karpuz (garpyz), kahraman (gahryman), kavga (gowga, bārdāki manysy dawa-jenjel), kaýysy, kelek, kelepçe, kelle, keman, kenar, kereste, kerewiz, keş, keşiş, keşkül, kireç, köfte, köşk...

L harpy

Laf (lap), lal, lawaş (lowaç), leke (kir), leb, läş, leglek, lime, lewent, legen, leblebi...

M harpy

Madara, mat, mehter, mekik, merjimek, mert, meý, mумы́ya, möhür, müžgän, mühde...

N harpy

Nadan, nägehan, nähoş, nam, nama, namart, nar, naz, nargile, ne.. ne.., nergiz, neşter...

O harpy

«0» harpy bilen başlaýan iki söz diýseň täsin: «oruç» (oraza), beýlekisi bolsa paýyş söz hökmünde ulanylýan «orospu» (jelep).

P harpy

Patyşa, paha (baha), panzehir (antiwirus), pamyk, para (pul), parça (bölek), pazar (bazar), peder (ata), pembe (gülgüne), perde, pergel, perişan...

R harpy

Reçel, rençber, reňk, reňbe-reň, rowan, ryhtym, ryswa, rüzgâr (rozygâr), rowan, rast...

S harpy

Sahte (galp), sada, saraý (köşk), serhoş, sadranç, sebze (käşir), sehpa, serap, serbest, Serhat, senjap, sütem, sert (gödek), serseri...

T harpy

Tagt, tane (däne), tarçyn, tawa, taý, täze, tebeşir, tembel (ýalta), ten, terezi, terzi, tiz, teskere, turşy, tüfek (tüpeň), türban...

U harpy

Ussa, ustura (äri, byçgy), umyt, ussat...

W harpy

«W» harpy «wirane» (weýran), «waşak» ýaly az sanly sözler bilen garşymyza çykýar.

Elbetde bu azlyk gündelik durmuşdaky aňlatmasyna üns berende şeýle. Ýogsam bolmasa, diňe «w» harpy bilenem makalamyzy dolduryp bilerdik.

Elbette bu sınıır gündelik hayattaki yansımasy dikkate alındığında böyledir.

Ý harpy

Ýagma, ýardak, ýabany, ýad, ýar, ýardam, ýasemin (jasmin), ya..ya, ýegane, ýek, ýelda, ýekta, ýeşim...

Z harpy

Zäher, zemberek, zemin, zenji, zerde, zibidi, zeýrek, zira, zynhar, zor, zülüf, zümrüdiýanka...

Şuňa çenli sanan sözlerimiz deňizden bir damja we munuň iki maksady bar. Birinjisi dilimiziň medeniýet dilidigini görkezmek.

Biziň dilimiz ha gündogardan bolsun, ha günbatardan – başga dillerden geçen sözleriň hasabyna asyrlarboýy baýlaşyp, güýçlenip gelýär. Şonuň üçinem dilimizi «arassalamak» üçin edilen käbir synanyşyklar hemişe şowsuzlyga uçrap gelipdir.

Özüňiz bilýänsiňiz, kämahal türk diliniň şular ýaly ajaýyp we kämil sistemasy ýalňys düşündirildi. Hatda türk diliniň dünýäde ilkinji dil bolandygyny orta atanlaram boldy.

Merhum Zeki Welidi Togan bu tasa gelmejek pikiri orta atýanlary ýaňsyly görnüşde, «eýse ähli diller türk dilinden dörän bolsa, onda nämüçin türkçe däl sözleri aýyrjak bolup arrygyňzy gynaýarsyňyz» diýip tankyt edipdi.

Garşydaşy Reşit Galip ýaly agressiw adam bolansoň, Togan meýletin sürgüne gidip, zordan janyny halas edipdi.

Beýleki bir maksat biz türkleriň gündelik durmuşynyň içinde pars diliniň täsiriniň bardygyny görkesmek.

Meniň nukdaýnazarymdan türk nasionalizminiň iň görnükli wekili bolan Omar Seýfetdiniň makalalarynda «Ýogsa-da, diňe pars dilinden geçen sözleri gepleşikden aýyrsak näme bolardy?» soragyna şu günümüzden jogap bermäge synanyşdyk.

Omar Seýfetdinem mundan bir asyr öň munuň türk diline garşy edip bolýjak iň uly jenaýatdygyny aýdypdyr. Diýmek, türk dili şindizem ýaşayan, dem alýan medeni dildir. Belki-de, soňky ýazgylarymyzda dilimizden rum, ermeni gepleşiklerinden geçen sözleri aýyrsak, näme boljakdygyny-da görkezeris.

Şu makalanyň çäginde pars dilinden geçen we diňe gündelik durmuşda ulanylýan sözleri görkezendigimizi-de nygtap geçmek isleýäris. Ýogsam bolmasa, bu dilden alynan idiomalar, baglaýjylar, goşulmalar aýry makalanyň temasyny düzýär.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

@MMazlumcel

celikmehmedmazlum@gmail.com

Duşenbe, 11.09.2023 ý. Türkmen dili